

*Куцик К. В.,
ад'юнкту докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ*

ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню підстав застосування заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві України. Особливо проаналізовано підстави застосування кожного заходу процесуального примусу, передбаченого цивільним процесуальним законодавством. Акцентовано увагу на вимогах щодо порядку застосування заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві, дотримання яких впливає на правомірність застосування вказаних заходів.

Ключові слова: підстави застосування заходів процесуального примусу, ухвала суду про застосування заходів процесуального примусу, порушення порядку в залі судового засідання, невиконання розпоряджень головуючого, попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід свідка, порядок виклику свідка до суду, привід відповідача.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) одним із основних завдань цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Однак у процесі здійснення цивільного судочинства суд може обмежувати права учасників цивільного процесу, застосовуючи до них заходи процесуального примусу.

Заходи процесуального примусу мають певні негативні наслідки як для суб'єктів, щодо яких їх застосовано, так і для загального перебігу цивільного судочинства. Враховуючи надзвичайно важливу роль належного використання всіма учасниками цивільних процесуальних правовідносин своїх процесуальних прав та виконання своїх процесуальних обов'язків, законодавець досить ґрунтовно і вичерпно регламентує підстави та порядок їх застосування.

Потрібно звернути увагу на те, що застосування заходів процесуального примусу судом здійснюється всупереч волі та бажанню правопорушника шляхом вжиття заходів фізичного чи психологічного впливу та завжди пов'язане з деякими обмеженнями прав і свобод. Відтак, застосовуючи заходи процесуального примусу, суд повинен посилається на передбачені законодавством підстави.

Дослідження правових підстав застосування заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві займає чільне місце у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, таких як М.Г. Авдюков, В.В. Баранкова, С.С. Бичкова, М.О. Гетманцев, М.А. Гурвіч, М.Б. Зейдер, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, Г.В. Чурпіта, М.Й. Штефан, К.С. Юдельсон та інші. При цьому правова доктрина вказує на відсутність традиційного визначення єдиної підстави для застосування передбачених ЦПК України заходів процесуального примусу, що характерно, наприклад, для кримінальної та адміністративної відповідальності. Так, підстави застосування

кожного із передбачених законодавцем заходів процесуального примусу закріплені в окремих статтях ЦПК України, що не випадково, оскільки кожний захід процесуального примусу має власні, лише йому притаманні підстави застосування.

Мета статті – вирішення наукового завдання щодо визначення правових підстав застосування заходів процесуального примусу в цивільному процесі України з урахуванням особливостей кожного із них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні науковці пропонують розглядати підстави застосування заходів процесуального примусу у двох аспектах. По-перше, в загальноюридичному – як сукупність правових норм, відповідно до яких вони встановлюються й застосовуються; по-друге, в спеціальному, цивільному процесуальному – як сукупність передбачених цивільним процесуальним законодавством конкретних обставин, які зумовлюють виникнення підстав для застосування заходів процесуального примусу [1, с. 159].

Так, Ю.Ю. Цал-Цалко до підстав застосування заходів процесуального примусу відносить реалізацію принципу поваги до суду; виховну мету; дотримання порядку в судовому засіданні; необхідність забезпечення додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій; необхідність дотримання адвокатами, прокурорами правил професійної етики; спрямованість на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи [1, с. 159].

На наш погляд, коли виникає потреба у застосуванні заходів процесуального примусу, суд повинен обов'язково враховувати наявність сукупності обставин, необхідних для того, аби це застосування було правомірним. Зокрема, у ч. 1 ст. 90 ЦПК України наголошується на можливості застосування заходів процесуального примусу у разі порушення встановлених у суді правил або протиправного перешкоджання здійсненню цивільного судочинства. Водночас у нормах кожної зі статей ЦПК України, які регулюють порядок застосування заходів процесуального примусу, додатково конкретизується, за яких саме умов кожен конкретний захід необхідно застосовувати.

Наприклад, застосування приводу свідка, який не з'явився до суду, здійснюється у разі його неявки в судове засідання. Не з'явившись у судове засідання, свідок не тільки не виконує свій процесуальний обов'язок, але й проявляє неповагу до суду. Отже, вже сам факт неявки свідка в судове засідання свідчить про можливість застосування до нього заходів процесуального примусу. Однак у ст. 94 ЦПК України законодавець конкретизує, який саме свідок підлягає приводу: таким є належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився у судове засідання або ж не повідомив про причини неявки.

Таким чином, з огляду на викладене під підставами застосування заходів процесуального примусу треба розуміти сукупність передбачених ЦПК України обставин, необхідних і достатніх для того, щоб застосування заходів процесуального примусу було визнане законним.

Як уже було зазначено, підставами застосування заходів процесуального примусу є порушення встановлених у суді правил або протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства. Зазначені обставини як підстави застосування заходів процесуального примусу мають загальний характер і конкретизуються в інших нормах ЦПК України, які передбачають підстави застосування того чи іншого заходу процесуального примусу. Таке розмежування є не випадковим, оскільки кожний захід процесуального примусу має власні, лише йому властиві підстави застосування.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 92 ЦПК України до учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого застосовується попередження.

Законодавством не передбачено, які дії можуть бути кваліфіковані як порушення порядку в залі судового засідання, тому в кожному конкретному випадку суд вирішує, чи порушує особа встановлений порядок, керуючись при цьому своїм внутрішнім переконанням про громадський порядок. Судова практика показує, що як порушення порядку в залі судового засідання здебільшого розцінюються суперечки та сварки між сторонами, гучні репліки, жвава жестикуляція присутніх тощо [2, с. 214–215].

Розпорядження головуючого – це усні владні вказівки суду учасникам процесу, спрямовані на забезпечення порядку в судовому засіданні [3, с. 298].

Відповідно до ч. 2 ст. 160 ЦПК України головуючий керує ходом судового засідання, забезпечує дотримання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними процесуальних обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи. Учасники цивільного процесу, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуючого (ч. 3 ст. 162 ЦПК України).

Отже, сукупність дій учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання, що порушують громадський порядок та перешкоджають нормальному веденню судового розгляду цивільних справ, а також невиконання зазначеними особами вказівок головуючого щодо забезпечення належного порядку в судовому засіданні є підставами для застосування судом заходів процесуального примусу.

Повторне порушення порядку під час судового засідання або невиконання учасниками цивільного процесу та іншими особами, присутніми в судовому засіданні, розпоряджень головуючого є підставою для видалення порушника із зали судового засідання.

При цьому слід врахувати, що, зважаючи на відмінності у процесуальних функціях, які виконують особи, щодо яких застосовано вказаний захід процесуального примусу, відрізнятимуться і процесуальні наслідки видалення кожного з них із зали судового засідання.

Так, застосування цього заходу процесуального примусу до осіб, які беруть участь у справі, позбавляє їх процесуальних прав у сфері доказування та впливу на розвиток процесу.

Видалення перекладача із зали судового засідання унеможливає всебічний та неупереджений судовий розгляд справи через ненадання стороні можливості користуватися послугами особи, що є носієм зрозумілої їй мови. Саме тому відповідно до

ч. 2 ст. 92 ЦПК України у разі видалення із зали судового засідання перекладача має бути оголошена перерва з обов'язковим установленням часу для його заміни.

Особливу увагу суд повинен звертати на наявність підстав під час видалення із зали судового засідання законних представників, оскільки наслідком застосування до них такого заходу процесуального примусу є позбавлення права на захист осіб, представництво інтересів яких вони здійснюють [4, с. 469].

Підставою застосування такого заходу процесуального примусу, як тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, є протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства у формі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення про причини їх неподання (ч. 1 ст. 93 ЦПК України).

Варто зазначити, що використання зазначеного вище заходу процесуального примусу можливе лише за умови, що неподані докази раніше були витребувані судом, тобто має місце невиконання законних вимог суду. Саме тому умовою застосування тимчасового вилучення доказів для дослідження судом є наявність ухвали суду про витребування письмових чи речових доказів (ст. 137 ЦПК України), що має характер владного правозастосовного акта, на підставі якого у певної особи виникає обов'язок надати суду витребуваний доказ або повідомити про причини його неподання.

Також важливе значення для можливого тимчасового вилучення відповідних доказів має характер причин неподання витребуваних судом доказів. За умови вочевидь несуттєвих обставин, на які особа посилається як на причину невиконання нею вимог суду, є всі підстави для застосування тимчасового вилучення доказів для їх дослідження судом. У такому випадку суд постановляє ухвалу про тимчасове вилучення письмового чи речового доказу, що є підставою примусового здійснення відповідного обов'язку. При цьому неповідомлення причин неподання речових чи письмових доказів прирівнюється до відсутності поважних причин, які унеможлилювали передання до суду цих доказів у встановлений строк.

Отже, у разі невиконання ухвали суду про витребування письмових чи речових доказів для дослідження судом, неповідомлення про причини невиконання такої ухвали або визнання їх судом неповажними до особи, на яку було покладено обов'язок надати витребуваний доказ, може бути застосовано захід процесуального примусу у вигляді тимчасового вилучення доказів для їх дослідження судом.

Підставою для застосування такого заходу процесуального примусу, як привід свідка, є низка процесуальних фактів, таких як дотримання встановленого законом порядку виклику свідка до суду; відсутність поважних причин неявки свідка до суду; неповідомлення свідком причин неявки до суду.

Відповідно до ч. 3 ст. 74 ЦПК України свідкам надсилаються повістки про виклик до суду. Судова повістка про виклик повинна бути вручена з таким розрахунком, щоб особи, які викликаються, мали достатньо часу для явки в суд і підготовки до участі в судовому розгляді справи, але не пізніше ніж за три дні до судового засідання (ч. 4 ст. 74 ЦПК України). Окрім цього, відповідно до ч. 6 ст. 74 ЦПК України свідки можуть бути повідомлені або викликані до суду телеграмою, факсом чи за допомогою інших засобів зв'язку, які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику.

Також судова повістка про виклик у суд повинна містити відомості, передбачені ч. 1 ст. 75 ЦПК України, зокрема роз'яснення про наслідки неявки залежно від процесуального статусу

особи, яка викликається, і про обов'язок повідомити суд про причини неявки.

Порядок вручення судових повісток визначений у ст. 76 ЦПК України.

Таким чином, якщо усі вищезазначені умови виклику свідка до суду дотримані та у матеріалах справи наявні докази, що підтверджують цей виклик, свідок вважається викликаним належним чином. Його неявка в судове засідання у встановлений час є підставою для застосування щодо нього заходу процесуального примусу у вигляді приводу.

У разі неповідомлення свідком про причини своєї неявки в судове засідання йдеться про невиконання ним передбаченого ч. 3 ст. 50 ЦПК України обов'язку завчасно повідомити суд у разі неможливості прибуття за викликом.

Окрім цього, дії свідка, який всупереч вимогам ч. 2 ст. 50 ЦПК України не з'явився до суду у визначений час, можуть бути підставою для застосування щодо нього приводу у випадку, коли повідомлені ним причини неявки визнані судом неповажними.

Законодавство не містить переліку поважних причин, а отже, визначення поважності певних обставин як підстав неявки до суду здійснюється на розсуд останнього. Як правило, на практиці до кола поважних причин суди відносять, зокрема, хворобу, яка підтверджується медичною довідкою, перебування у службовому відрядженні тощо. Одночасно слід зауважити, що суд не зобов'язаний сам з'ясувати причини неявки належного сповіщеного свідка, оскільки обов'язок повідомити про ці причини і надати відповідні докази покладений на сторони спору.

Окрім цього, у ч. 4 ст. 94 ЦПК України зазначений вичерпний перелік осіб, щодо яких привід не може бути застосовано. Зокрема, це особи, які не можуть бути допитані відповідно до статті 51 ЦПК України, а також малолітні та неповнолітні особи, вагітні жінки, інваліди першої і другої груп, особи, які доглядають дітей віком до 6 років або дітей-інвалідів.

Виходячи з наведеного, можна виокремити такі умови застосування приводу свідка у цивільному процесі, як 1) дотримання встановленого законом порядку виклику свідка, що полягає у повідомленні останнього про час та місце судового засідання шляхом вручення повістки, телеграми, надсилання факсу чи повідомлення іншим засобом зв'язку з дотриманням порядку, визначеного у ст. 76 ЦПК України, а також роз'яснення при цьому наслідків неявки в судове засідання; 2) відсутність завчасного повідомлення свідком про неможливість прибуття за викликом; 3) неприбуття свідка в судове засідання із причин, що визнані судом неповажними; 4) свідок не підпадає під категорію осіб, до яких не дозволяється застосовувати цей захід.

В.В. Комаров та В.В. Баранкова як основну умову застосування приводу свідка визначають наявність доказів, які підтверджують належність виклику свідка до суду [4, с. 470]. На наш погляд, не варто виокремлювати лише одну умову для застосування приводу, оскільки наявність кожної із зазначених нами умов свідчить про неналежне виконання свідком своїх процесуальних обов'язків, що є перешкодою для нормального ходу цивільного судочинства (швидкого та об'єктивного розгляду та вирішення судом цивільної справи), а тому, відповідно, є підставою для застосування щодо нього заходу процесуального примусу у вигляді приводу.

Розглядаючи підстави застосування такого заходу процесуального примусу, як привід свідка, не можна оминати увагою той факт, що у ЦПК України законодавець також передбачив можливість застосування вищевказаного заходу процесуаль-

ного примусу й до відповідача. Так, відповідно до ч. 2 ст. 146 ЦПК України суд має право постановити ухвалу про примусовий привід відповідача у разі його ухилення від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства.

Відповідно до п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду № 5 від 12 червня 2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» під час обговорення у попередньому судовому засіданні питання про призначення експертизи, а також в ухвалі про її призначення суд повинен роз'яснити наслідки ухилення від участі в експертизі. Застосування таких наслідків можливе лише після постановлення ухвали про призначення експертизи та підтвердження факту ухилення особи від участі в експертизі.

Оскільки у ЦПК України законодавцем окремо не випи-сані підстави та порядок здійснення приводу відповідача, то, очевидно, такий привід має здійснюватися за наявності тих же умов, що і привід свідка (ст. 94 ЦПК України).

Таким чином, на відміну від традиційного визначення єдиної підстави притягнення до юридичної відповідальності, якою є правопорушення у розумінні винного, протиправного діяння, яке тягне за собою застосування заходів примусового впливу, що характерно для кримінальної, адміністративної чи інших видів юридичної відповідальності, ЦПК України як підстави застосування заходів процесуального примусу передбачає:

- порушення встановлених у суді правил, що знаходять прояв у порушенні порядку під час судового засідання чи невиконанні розпоряджень головуючого;
- протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства, яке полягає в неподанні без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомленні причин їх неподання,
- неявку без поважних причин у судове засідання або неповідомлення про причини неявки свідка або відповідача (у справах про визнання батьківства, материнства).

Висновки. У результаті дослідження правових підстав застосування заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві, враховуючи особливості кожного із них, ми дійшли таких висновків:

1. Під підставами застосування заходів процесуального примусу треба розуміти сукупність передбачених ЦПК України обставин, необхідних і достатніх для того, щоб застосування заходів процесуального примусу було визнане законним.

2. Зазначені у ч.1 ст. 90 ЦПК України підстави застосування заходів процесуального примусу мають загальний характер і конкретизуються у відповідних нормах ЦПК України, які передбачають підстави застосування того чи іншого заходу процесуального примусу. Таке розмежування є не випадковим, оскільки кожний захід процесуального примусу має власні, лише йому властиві підстави застосування.

3. На відміну від традиційного визначення єдиної підстави притягнення до юридичної відповідальності, якою є правопорушення у розумінні винного, протиправного діяння, яке тягне за собою застосування заходів примусового впливу, що характерно для кримінальної, адміністративної чи інших видів юридичної відповідальності, ЦПК України як підстави застосування заходів процесуального примусу передбачає:

- порушення встановлених у суді правил, що знаходять прояв у порушенні порядку під час судового засідання чи невиконанні розпоряджень головуючого;

– протиправне перешкоджання здійсненню цивільного судочинства, яке полягає в неподанні без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомленні причин їх неподання,

– неявку без поважних причин у судові засідання або неповідомлення про причини неявки свідка або відповідача (у справах про визнання батьківства, материнства).

Література:

1. Цивільний процес України : підручник / Нац. ун-т «Одес. юрид. академія» ; за ред. Мінченко Р.М., Андропова І.В. – Х. : Одіссеї, 2012. – 495 с.
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін. ; С.С. Бичкова (ред.). – К. : Атіка, 2008. – 840 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України. Станом на 22.06.2010 р.: Науково-практичний коментар / За ред. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. – К. : Алерта, 2010. – 648 с.
4. Курс цивільного процесу [Текст] : підручник / [В.В. Комаров та ін.] ; за ред. проф. В.В. Комарова; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2011. – 1351 с.

Куцьк Е. В. Основания применения мер процессуального принуждения в гражданском процессе Украины

Анотация. Статья посвящена исследованию оснований применения мер процессуального принуждения в гражданском судопроизводстве Украины. Отдельно проанализированы основания применения каждой меры процессуального принуждения, предусмотренной гражданским процессуальным законодательством. Акцентировано

внимание на требованиях относительно порядка применения мер процессуального принуждения в гражданском судопроизводстве, соблюдение которых влияет на правомерность их применения.

Ключевые слова: основания применения мер процессуального принуждения, решение суда о применении мер процессуального принуждения, нарушение порядка в зале судебного заседания, невыполнение распоряжений председательствующего, предупреждения, удаления из зала судебного заседания, временное изъятие доказательств для исследования судом, привод свидетеля, порядок вызова свидетеля в суд, привод ответчика.

Kutsyk K. The grounds for the application of procedural coercion in civil proceedings of Ukraine

Abstract. The scientific article is devoted to research grounds for the application of procedural coercion in civil proceedings of Ukraine. Separately were analyzed grounds for the application of each measure of procedural coercion provided by civil procedural law. It was accented attention on the requirements for the application of procedural coercion in civil proceedings, compliance with which affects to legality of these measures.

Key words: grounds for the application of procedural coercion, a court order about application of procedural coercion, violation of order in the courtroom, default orders of the presiding, warning, removal from the courtroom, temporary seizure of evidence for investigation by the court, bringing witnesses to court, the order to bringing witnesses to court, bringing the defendant to court.